

Pogingen tot planning in de Nederlandse geschiedbeoefening, 1827-2022

Pieter Huistra

Abstract

Attempts at planning in Dutch historiography, 1827-2022

The recently published Dutch Sectorplan for the Humanities can be considered as the latest offshoot within the genre of historiographical planning. This genre, which has existed since at least the first half of the nineteenth century, is the topic of this article. Analyzing this rather specific genre of texts brings together two domains, science policy and science itself. In historiography these two domains have usually been studied separately. Through the study of four different plans (from 1827, 1904, 1974, and 2008), it becomes clear to what extent historiographical ambitions were formulated in terms of existing administrative infrastructures. This runs from king William I's autocratic rule leading to the prize contest for one national historian in 1827, to the highly professionalized and market-oriented report on the sustainability of the humanities in 2008. Taken together, these four moments form a broad outline of the history of the changing future of Dutch historiography.

Keywords: historiography, planning, the Netherlands, futures, science policy

In 2022 verscheen *Traditie in transitie*, het nieuwe sectorplan dat in korte tijd voor veel activiteit heeft gezorgd binnen de Nederlandse geesteswetenschappelijke faculteiten. Rond de centrale thema's uit het sectorplan – Humane artificiële intelligentie, Cultureel erfgoed & identiteit, Talen & culturen – worden interdisciplinaire onderwijsmodules en onderzoeksprogramma's uitgedacht, zijn kwartiermakers benoemd, profielen versterkt en bijbehorende *key performance indicators* opgesteld.¹ Bovenal is een ongeziene hoeveelheid vacatures

voor universitair docenten (148 fte in totaal) uitgeschreven en inmiddels grotendeels vervuld. In 2028 zouden de investeringen moeten renderen en kan de balans worden opgemaakt, maar het is nu al duidelijk dat het sectorplan effect heeft op de organisatie en inhoudelijke richting van de Nederlandse geesteswetenschappen, en dus ook op de geschiedbeoefening.

Traditie in transitie dient als een verantwoording van de grote besteding van publieke middelen die met een sectorplan gemoeid gaat. Tegelijk zijn de opstellers van *Traditie in transitie*, de leden van de

¹ Met dank aan Ed Jonker voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel. *Sectorplannen 2022/2023 Social Sciences and Humanities. Samen vooruit. Investeren in de wetenschappelijke basis, versterken van*

maatschappelijke veerkracht. Toelichting, bestedingsplannen en bijlagen (z.p. 2022).

geesteswetenschappelijke discipline-overleggen, de vertolkers van een al langer bestaand verlangen de wetenschap in het gareel van een planning te krijgen. Steven Shapin beschreef deze ambitie als de typisch (laat)moderne poging om de wetenschap onder de 'rule of rule' te brengen. De geloofwaardigheid van dit streven berust volgens hem op 'the confidence that the production of truth can be not just rationally organized but effectively planned'.² Een dergelijk streven is natuurlijk enigszins paradox, omdat het beoogt de nabije toekomst van de wetenschap vast te leggen, terwijl de wetenschap zich juist richt op het onbekende, op datgene wat we nog niet weten.

Pogingen tot planning zijn niet nieuw, zo laten ook de opstellers van het nieuwste sectorplan voor de geesteswetenschappen doorschemeren als zij stellen dat sectorplannen recentelijk een 'hernieuwde rol' hebben gekregen in het wetenschapsbeleid.³ *Traditie in transitie* staat in een kleine traditie van dergelijke overkoepelende plannen voor de geesteswetenschappen, waarvan bijvoorbeeld ook het rapport *Duurzame geesteswetenschappen* (2008) van de Commissie Nationaal Plan Toekomst Geesteswetenschappen deel uitmaakt. Voor een afzonderlijke discipline als de geschiedbeoefening laat zich zelfs een bescheiden stamboom opstellen, die nog een stuk verder teruggaat. De laatste loot aan die stamboom was het *Rapport over de huidige stand en toekomstige planning van het wetenschappelijk onderzoek der Nederlandse geschiedenis* uit 1974. Het *Rapport* benoemde een voorganger: het in 1904 verschenen *Overzicht van de door bronnenpublicatie aan te vullen leemten der Nederlandsche geschiedkennis*, dat zich op zijn beurt als opvolger profileerde van de

door Koning Willem I in 1827 uitgeschreven prijsvraag voor een geschiedschrijver des rijks.

In dit artikel analyseer ik deze plannen. Zij zijn zeer uiteenlopend in lengte, in *scope*, en in hun idee over hoe en wat er in de geschiedbeoefening zou moeten worden gepland. Ze tonen daarmee aan dat het planningsstreven in de geschiedbeoefening zelf enerzijds een veranderlijke geschiedenis heeft, maar anderzijds een duurzaam verlangen is, dat bij momenten van (verhoopte) overheidsbemoeienis steeds terugkeert. Zo'n planning is een poging het verleden onder controle te brengen door voor de nabije toekomst van de geschiedbeoefening het bestek op te maken. Om dat te kunnen doen, moet iedere planning antwoord bieden op een aantal vragen: wie is bevoegd zo'n bestek op te stellen en welke procedure volgen de opstellers daarbij? Wat is het (maatschappelijk) belang dat de geschiedbeoefening vertegenwoordigt? Hoe moeten de beschikbare middelen daarbij worden verdeeld? Welke historische onderwerpen verdienen bestudering? De antwoorden die de hiervoor genoemde plannen op deze vragen hebben geboden vormen het uitgangspunt van mijn analyse.

Zoals uit de uiteenlopende aard van deze vragen blijkt, grijpen er twee verschillende sferen in elkaar zodra het bestek van de geschiedenis wordt gemaakt. Enerzijds is er de sfeer van bestuur en bureaucratie, anderzijds de sfeer van de inhoudelijke geschiedbeoefening. Deze twee sferen, van wetenschapsbeleid enerzijds en wetenschap anderzijds, zijn in hun bestudering vaak 'gezuiverd'. Hier de geschiedenis van wetenschapsbeleid met aandacht voor de organisatie en de budgetten van de wetenschap, daar de geschiedenis van de geschiedwetenschap met aandacht voor historiografische stromingen, deugden of

² Steven Shapin, *The scientific life. A moral history of a late modern vocation* (Chicago en Londen 2008) 10.

³ *Sectorplannen 2022/2023*, 136.

praktijken.⁴ Door de pogingen tot planning in de Nederlandse geschiedbeoefening te bestuderen komen de twee – de studie van wetenschap en van wetenschapsbeleid – bij elkaar. Dit artikel bekijkt de ontwikkeling van de geschiedbeoefening dus vanuit een nieuw gezichtspunt: het perspectief van het planningsstreven. Waar het in dit artikel niet om gaat, is of deze pogingen succesvol zijn geweest – dat waren ze overigens niet, of slechts ten dele. Wat dit perspectief wel biedt, is vier momentopnames, met vier keer (in 1827, 1904, 1974 en 2008) een duidelijke articulatie van historiografische ambities. Gezamenlijk vormen zij een geschiedenis in grote lijnen van de veranderende toekomst van de Nederlandse geschiedbeoefening.

1827 – Geschiedenis in enkelvoud

Op 4 januari 1827 verscheen in de *Nederlandsche Staats-courant* het koninklijk besluit waarbij in artikel 2 aan de ‘vaderlandsche geschied- en letterkundigen’ werd gevraagd om ‘een plan naar hetwelk, volgens hunne meening, de Algemeene Nederlandsche Geschiedenis zoude behooren te worden bewerkt, op zoodanige wijze, dat dezelve alleen op de meest echte bescheiden gegrond en door dezelve geheel worden geregvaardigd’. Uit deze plannen zou een winnaar worden gekozen en ‘tot geschiedschrijver des Rijks

worden benoemd’ (artikel 3).⁵ Inzendingen moesten al voor Pasen binnen zijn, maar dat viel redelijk laat dat jaar, op 15 april. De aanleiding voor het uitschrijven van deze prijsvraag was meerledig. Enerzijds was vlak voor het uitschrijven van de prijsvraag, op 22 november 1826, Martinus Stuart overleden. Stuart was de geschiedschrijver des rijks geweest en zijn titel was dus vacant. Anderzijds speelde het koninklijk besluit in op meerdere initiatieven ter bevordering van de geschiedbeoefening, die werden gestroomlijnd door Jacob van Ewijck, administrateur voor Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.⁶

Het koninklijk besluit was meer dan alleen een prijsvraag voor een geschiedschrijver des rijks. Het schetste ook in bredere zin een plan voor de geschiedbeoefening in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, dat voornamelijk uit bronnenuitgave en archievenordering bestond. Artikel 1 kondigde het ‘doen opsporen’ en ‘in het licht [...] geven’ van nog onbekend bronnenmateriaal aan, en artikel 5 gelastte de provinciegouverneurs om archieven te ordenen en ‘lijsten of registers’ toegankelijk te maken. Deze grote maar in dit stadium nog weinig concrete plannen moesten leiden tot een ‘geschiedenis der Nederlanden’ die haar rechtvaardiging vond in het grote maatschappelijke belang dat zij zou vertegenwoordigen. Zo’n geschiedenis zou leiden tot ‘aankweeking van vaderlandsliefde’, ‘bevordering van burgerdeugd’ en ‘instandhouding van het nationaal karakter’.⁷ Het nut van de geschiedenis werd

4 Voorbeelden van de eerste vorm zijn: Anouk Versleijen ed., *Dertig jaar publieke onderzoeksfinanciering in Nederland 1975-2005. Historische trends, actuele discussies* (Den Haag 2007); Harry Lintsen en Evert-Jan Velzing, *Onderzoekskoördinatie in de gouden driehoek* (Den Haag 2013). Voorbeelden van de tweede vorm zijn: Daniel Woolf, *A global history of history* (Cambridge 2011); Herman Paul, *De deugden van een wetenschapper. Karakter en toewijding in de geesteswetenschappen, 1850-1940* (Amsterdam 2018); Philipp Müller, *Geschichte machen. Historisches Forschen und die Politik der Archive* (Göttingen 2019).

5 *Nederlandsche Staats-courant*, 4 januari 1827 (1827, no. 4).

6 Jo Tollebeek, ‘Een gedwongen plooi. Geschiedenis schrijven in het Verenigd Koninkrijk van Willem I’, in: idem, *Een slapeloos doordenken van alle dingen. Over geschiedenis en historische cultuur* (Amsterdam 2017) 95-115, aldaar 97-98.

7 *Nederlandsche Staats-courant*, 4 januari 1827 (1827, no. 4).

thus gedefinieerd in de morele en emotionele termen – deugd, karakter, liefde – die courant waren in de negentiende-eeuwse geschiedbeoefening.⁸

De gekozen vorm – een prijsvraag – had in de late achttiende eeuw haar bloeitijd. In de negentiende eeuw schreven genootschappen nog steeds wel prijsvragen uit, maar kregen zij minder inzenders. De prijsvraag voor een geschiedschrijver des rijks was met 44 inzenders een gelukkige uitzondering.⁹ Negentiende-eeuwse prijsvragen vervulden ook steeds meer een andere functie, die door Monika Baár als ‘wishful thinking’ is omschreven: zij moesten, als ze geen inzendingen uitlokten, in ieder geval mede de wetenschappelijke agenda bepalen.¹⁰ Ook inhoudelijk veranderden de prijsvragen van aard. Hadden in de achttiende eeuw veel prijsvragen een universalistische insteek gehad of juist een zeer welomlijnde vraag gesteld waarop het antwoord een dissertatie moest zijn, de negentiende-eeuwse prijsvragen waren steeds nationaler in hun opzet en konden ook een biografie, een handboek of een bronnenuitgave beogen.¹¹ De onderliggende idee van de prijsvraag bleef echter behouden: competitie was een

belangrijk hulpmiddel voor wetenschappelijke vooruitgang.¹²

Formeel week het koninklijk besluit af van andere prijsvragen. Waar gewoonlijk een aantal maatregelen werd genomen om de anonimiteit van inzenders te waarborgen (zoals het indienen in een ander dan het eigen handschrift), dienden de 44 inzenders in 1827 onder hun eigen naam in. Ook de bekroning van de prijsvraag was anders, zij nam immers de vorm aan van een concessie. De winnaar zou zijn werk nog niet hebben afgerond, maar aan het begin staan van een nieuw bestaan als geschiedschrijver des rijks. Deze manier om historiografische middelen te verdelen was een voorbeeld van de middelpuntzoekende kracht die het bestuur in het Verenigd Koninkrijk kenmerkte.

‘Le roi décide seul’, zo schreef de biograaf van Willem I over diens werkwijze – de koning alleen besluit, en de koning besluit alleen.¹³ In de veelheid van koninklijke besluiten die de koning ‘in de stilte van zijn kabinet ontwierp’ en vervolgens over zijn land ‘uitstortte’ was de prijsvraag er maar eentje, en dan ook nog als onderdeel van ‘halfslachtige en mislukte’ pogingen om tot een nationale geschiedschrijving te komen.¹⁴ Hoe halfslachtig die pogingen ook mogen zijn geweest, de achterliggende geschiedconceptie was duidelijk. Eén algemene geschiedenis der Nederlanden was het doel, geschreven door één geschiedschrijver des rijks, bij koninklijke beschikking.

Zo’n koninklijke beschikking klonk mischien als een echo van het ancien régime met zijn traditie van hofhistoriografen, maar in zijn regeerstijl wilde Willem I niet ouderwets zijn, maar verlicht, of meer nog: zijn

8 Voor het belang van karakter en deugd in de Nederlandse negentiende-eeuwse geschiedbeoefening: Pieter Huistra, *Bouwmeesters, zedenmeesters. Geschiedbeoefening in Nederland tussen 1830 en 1870* (Nijmegen 2019) 224-231, 273-281.

9 Ibidem, 35.

10 Monika Baár, ‘Wishful thinking. Academic competitions in national history’, in: Ilaria Porciani en Jo Tollebeek eds., *Setting the standards. Institutions, networks and communities of national historiography* (Basingstoke 2012) 165-182, aldaar 178. Zie ook: Tom Verschaffel, ‘De dissertatie. Onderzoek in een verlicht decor’, in: idem, Jo Tollebeek en Leonard H.M. Wessels, *De Palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000* (Hilversum 2002) 123-141, aldaar 131.

11 Baár, ‘Wishful thinking’, 167; Verschaffel, ‘De dissertatie’, 131-136; Huistra, *Bouwmeesters, zedenmeesters*, 133.

12 Baár, ‘Wishful thinking’, 165.

13 Jeroen Koch, *Koning Willem I, 1772-1843* (Amsterdam 2013) 370.

14 Ibidem, 411 (voor die koninklijke besluiten), 417 (voor die mislukte pogingen).

staat zou 'gecentraliseerd, efficiënt, geïntegreerd en modern' zijn.¹⁵ Die regeerstijl klonk door in het duidelijk moderne register waarin de historiografische eisen waren geformuleerd. Zo zou de titel van geschiedschrijver des rijks worden verleend aan de inzender van het '*doelmatigste plan*'.¹⁶ Ook de oproep om de 'meest echte bescheiden' te gebruiken en de archieven te ontsluiten beantwoordde aan moderne historiografische verlangens: zekerheid, centralisatie, orde. Daardoor bleek de prijsvraag ook een uitnodiging aan inzenders om zich te presenteren als 'kleine generaals' die schoven met bronnen, ordeningssystemen en personeelsbezettingen.¹⁷

Al deze ambities en inspanningen ten spijt, een winnaar kwam er niet. De meeste inzenders waren niet positief over het idee van een algemene geschiedenis der Nederlanden. Enkele jaren later viel het land waarvoor de te schrijven geschiedenis zou dienen uiteen, en dat zorgde voor een heel andere betekenis van '1827' in de historiografische ontwikkeling van Nederland en België. In het Zuiden is de prijsvraag vaak aangeduid als beginpunt van de systematische bronnenuitgave door de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis en de uitbouw van het archiefwezen.¹⁸ In het Noorden eindigde het koningschap van Willem I met een lege kas en hoefde de geschiedbeoefening niet op veel ondersteuning van rijkswege meer te rekenen. De prijsvraag markeerde dus ook het voorlopige einde van nationale coördinatie in de Nederlandse geschiedschrijving en de rol van competitie als ordenend beginsel daarin.

Maar er lag wel een plan, duidelijk en bruikbaar, voor één nationale geschiedenis. Dat in de toekomst geprojecteerde ideaal bleek, ook toen er geen geschiedschrijver des rijks was gevonden, een functie te kunnen vervullen. Veel Nederlandse geschiedbeoefenaars uit het midden van de negentiende eeuw koesterden dit ideaal omdat het hun eigen werk van betekenis voorzag. Zij konden hun eigen werk, dat veelal bestond uit detailstudies en bronnenuitgaves, presenteren als voorwerk. Zelfs de geringste bronnenpublicatie en zelfs de kleinste mededeling was betekenisvol omdat zij bijdroeg aan de enkelvoudige geschiedenis die door het bijeenbrengen van al dat materiaal zou ontstaan.¹⁹

De kracht van dit historiografische ideaal bleek uit de kritiek die Jozef Alberdingk Thijm formuleerde op de onbeduidendheid van veel Nederlands historisch werk. Alberdingk Thijm besprak het artikel 'Geschiedkundige herinneringen omtrent Kuinre' uit de *Overijsselsche almanak voor oudheid en letteren* om zijn diagnose te stellen. Hij vergeleek het artikel met 'de vervaardiging van een windvlaggetjen voor één der torens van een kasteel, welks voeteering naauwelijks volbouwd is'. Daarmee reduceerde Alberdingk Thijm de door hem bekritiseerde 'liefhebbers' tot najagers van 'persoonlijke voldoening'. In zijn klacht bekritiseerde hij *niet* het idee van het bouwen aan een kasteel, sterker nog, hij onderschreef juist het idee van zo'n gedeelde nationale geschiedenis. Het probleem lag volgens hem in 'het onsystematische onzer vorsching en oefening in Nederland'.²⁰ De Nederlandse geschiedbeoefening mankeerde een plan.

15 Jeroen Koch, *Oranje in revolutie en oorlog. Een Europese geschiedenis 1772-1890* (Amsterdam 2018) 157.

16 *Nederlandsche Staats-courant*, 4 januari 1827 (1827, no. 4). Mijn cursivering.

17 Tollebeek, 'Een gedwongen plooi', 110-114.

18 Tollebeek, 'Een gedwongen plooi', 100. Let wel: Tollebeek noemt deze aanduiding finalistisch.

19 Deze gedachte van 'geschiedenis als verzameling': Huistra, *Bouwmeesters, zedenmeesters*, 174-179.

20 Jozef Alberdingk Thijm, 'Geschiedbeoefening. *Overijsselsche almanak voor oudheid en letteren*', *De Gids* 18 (1854) 369-410, aldaar 374; 370. Dit voorbeeld heb ik eerder gebruikt: Huistra, *Bouwmeesters, zedenmeesters*, 273.

1904 – Ambtelijke orde

Een plan voor de Nederlandse geschiedbeoefening kwam er tussen 1827 en 1904 niet. In die periode was het particulier initiatief dominant. Veelal was dat particulier initiatief lokaal of provinciaal georganiseerd, aangezien de nationale overheid terughoudend bleef. Toen er in 1860 een voorstel voorlag voor een Nederlands equivalent van de Belgische Koninklijke Commissie voor Geschiedenis reageerde rijksarchivaris Reinier Bakhuizen van den Brink afwijzend. Het was zijn mening dat particulier initiatief volstond en dat hij 'als algemeenen regel het *laissez faire*' kon 'aanprijzen'.²¹ De geschiedbeoefening bleek, net als het cultureel erfgoed in bredere zin, een zaak van burgers en niet van de regering.²²

Daarin kwam verandering vanaf de jaren 1870 en de persoon die deze verandering zou belichamen was een medestrijder van Alberdingk Thijm voor het behoud van cultureel erfgoed: Victor de Stuers. Vanaf 1875 was De Stuers referendaris op de nieuwe afdeling Kunsten en Wetenschappen van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Op die positie wist hij, niet via wetgeving maar ad hoc en via de jaarlijkse begrotingen, te bewerkstelligen dat de rijksoverheid haar cultuurbeleid intensiverde. De Stuers' activiteiten vonden politiek gezien ondersteuning van zowel katholieke als (jong-) liberale zijde, en in grote lijnen zou zijn beleid van actieve staatsbemoeienis ook worden voortgezet na het aantreden van het confessionele kabinet-Kuyper in 1901.²³

De breed gedeelde overtuiging dat cultuurbevordering een taak was van de

rijksoverheid betekende ook een ommekeer voor de geschiedbeoefening. Zo nam De Stuers persoonlijk de hervorming en professionalisering van het archiefwezen ter hand.²⁴ Toen zijn goede vriend de Utrechtse archivaris Samuel Muller hem namens het Historisch Genootschap in 1897 benaderde met een plan voor meer systematiek in de bronnenuitgave, reageerde De Stuers welwillend.²⁵ Beoogd einddoel van het voorstel van het Historisch Genootschap was net als in 1860 een staatscommissie voor bronnenpublicatie. Daartoe wilde het genootschap met rijkssubsidie een bezoldigd secretaris aanstellen.²⁶ Deze secretaris zou een einde moeten maken aan de euvels van het particulier initiatief waarmee het Historisch Genootschap als belangrijkste Nederlandse bronnenuitgevende instantie kampte: een gebrek aan personeel, consistentie en systematiek.²⁷

Het Historisch Genootschap zocht een aantal historici aan, maar wist geen geschikte kandidaat te vinden. Een van de weigeraars, Herman Colenbrander, ontwikkelde een nieuw plan dat uiteindelijk zou leiden tot de Commissie voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën (RGP) en het *Overzicht van de door bronnenpublicatie aan te vullen leemten der Nederlandsche geschiedkennis*. Zowel het

24 Jos Perry, *Ons fatsoen als natie. Victor de Stuers 1843-1916* (Nijmegen 2004) 244-257.

25 Leen Dorsman en Ed Jonker, *Anderhalve eeuw geschiedenis. (Nederlands) Historisch Genootschap 1845-1995* (Den Haag 1995) 31-32. Voor de vriendschap tussen De Stuers en Muller: Perry, *Ons fatsoen als natie*, 250.

26 K. Kooijmans en P. de Valk, "Eene dienende onderneming." De Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis en haar Bureau 1902-1968', in: K. Kooijmans e.a. eds., *Bron en publicatie. Voordrachten en opstellen oer de ontsluiting van geschiedkundige bronnen, uitgegeven bij het 75-jarig bestaan van het Bureau der Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis* (Den Haag 1985) 203-271, aldaar 208.

27 Dorsman en Jonker, *Anderhalve eeuw geschiedenis*, 25-27.

21 Robert Fruin, *De gestie van R.C. Bakhuizen van den Brink als archivaris des rijks* (Den Haag 1926) 185.

22 Roel Pots, *Cultuur, koningen en democraten. Overheid & cultuur in Nederland* (4e druk; Amsterdam 2010).

23 Pots, *Cultuur, koningen en democraten*, 118-122.

plan-Colenbrander als het *Overzicht* beoogden meer planmatigheid in de geschiedbeoefening. Ze bepleitten staatsingrijpen om die te bereiken, en claimden daarmee een erfgenaam van 1827 te zijn. Tegelijk stelden zij duidelijke grenzen aan het planningsstreven die zij ontleenden aan Johan Rudolf Thorbecke, een van de inzenders van 1827. Thorbeckes 'programma' 'ontraadt kunstmatige bevordering der historiographische productie', en wilde de staat enkel verantwoordelijk maken voor bronnenuitgave – een significante versmalling vergeleken met de prijsvraag van 1827.²⁸

Uiteraard waren er rond 1900 ook andere manieren waarop de overheid invloed uitoefende op de 'historiographische productie', bijvoorbeeld via de benoemingen van hoogleraren aan de rijksuniversiteiten. Die invloed was echter veel losser dan wat het *Overzicht* beoogde, omdat de minister bij zo'n benoeming normaal gesproken koos uit een door de universiteiten voorbereide voordracht. Hoogleraren waren, als ze eenmaal waren benoemd, aan geen enkele vorm van planning onderworpen. Die planning bleek juist wel uit het voorstel van Colenbrander en zijn chef, de rijksarchivaris Theodorus van Riemsdijk. Zij ambieerden een speciaal bureau voor bronnenuitgave als onderdeel van het Rijksarchief. In de sfeer van de staat dus, en dat was precies de bedoeling. De bronnenuitgave moest in een overheidslogica worden ingeschakeld: door het Rijk opgezet, gepland en betaald.

Ook in de geschiedbeoefening doordrongen staat en maatschappij elkaar wederzijds: historici zochten en kregen staatsbescherming en -financiering, maar moesten zich daarbij schikken naar de nieuwe (partij)-politieke logica.²⁹ Zo kregen Colenbrander en

Van Riemsdijk van de liberale minister van Binnenlandse Zaken Hendrik Goeman Borgesius niet het verhoopte bureau maar een Commissie van Advies met vooraanstaande historici en archivariissen. Hierin wisten zij dan wel weer de belangrijkste functies te verwerven van respectievelijk secretaris en voorzitter. De daadwerkelijke instelling van die commissie liet op zich wachten omdat de minister het conceptbesluit pas zeer kort voor de regeringswissel van 1901 ter behandeling kreeg en de uitvoering ervan aan zijn opvolger overliet. Die opvolger was Abraham Kuyper, die zijn confessionele stempel zou plaatsen. Hij voegde twee leden aan de overwegend liberale commissie toe: de hoogleraar aan de Vrije Universiteit Frederik Rutgers en de priester-historicus Gisbert Brom. Zo kon de volgens een verzuilde redeneerwijze samengestelde Commissie van Advies voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën in 1902 van start.³⁰

Binnen de Commissie bestonden spanningen over zowel bevoegdheden als het doel waarop de planning van de Nederlandse geschiedbeoefening gericht zou moeten zijn. Colenbrander beoogde zijn eigen dienst en stond daardoor tegenover de andere commissieleden, die zeggenschap wilden houden over wat er onder hun auspiciën werd uitgegeven. Binnen de commissie leefden ook twee opvattingen over het beginsel dat aan de uitgave ten grondslag zou moeten liggen. Wat de verdedigers van beide opvattingen deelden waren de uitgangspunten dat bronnenuitgave *wel* systematisch kon en moest worden gepland en de geschiedschrijving *niet*, en dat de bronnenuitgave voor die geschiedschrijving een belangrijke

28 *Overzicht*, vii, vi.

29 Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (9e druk;

Amsterdam 2016) 166-179. Henk te Velde ontleent de karakterisering 'wederzijdse doordringing van staat en maatschappij' aan Jan Romein, aldaar 166-167.

30 Kooijmans en De Valk, 'Eene dienende onderneming', 211-215.

dienende onderneming was. Zij verschilden van mening over wat de finaliteit van de geschiedbeoefening was. Of preciezer nog: of zo'n finaliteit, die door de prijsvraag van 1827 zo duidelijk in de vorm van één Nederlandse geschiedenis in het vooruitzicht was gesteld, eigenlijk wel bestond.

Colenbrander en de Leidse hoogleraar vaderlandse geschiedenis Petrus Johannes Blok grepen enigszins terug naar de prijsvraag door een aanbodlogica in de bronnenuitgave te bepleiten. De collecties van het Algemeen Rijksarchief, het aanbod, waren leidend. Zij konden dienen om de door Blok en Colenbrander aangewezen gaten in het tot dan toe gepubliceerde bronnenmateriaal over de Nederlandse geschiedenis op te vullen. Volgens deze logica kreeg de bronnenuitgave het aanzien van een helder afgebakend project met een duidelijk toekomstbeeld. Dat was in het door Muller en de Utrechtse hoogleraar Gerhard Wilhelm Kernkamp geformuleerde tegenvoorstel niet het geval. Hun opvatting over bronnenuitgave was vraaggestuurd. De actuele vragen van de geschiedschrijving moesten leidend zijn bij de keuze voor de uit te geven bronnen.³¹ Volgens deze opvatting zou de bronnenuitgave meebewegen met een veranderlijke geschiedbeoefening die geen einde kende. Als compromis redigeerde Colenbrander in 1904 het *Overzicht van de door bronnenpublicatie aan te vullen leemten der Nederlandsche geschiedkennis* dat in zijn titel naar beide opvattingen verwijst. De 'leemtes' passen bij het idee van een verzameling van Blok en Colenbrander, dat daarin de 'geschiedkennis' leidend zou moeten zijn bij Kernkamp en Muller.

Het uitgebreide programma dat de commissie in het *Overzicht* presenteerde – 62 uitgaven en uitgaveseries, verdeeld over

vijf tijdvakken – toonde eveneens de twee logica's. De voorgestelde 'algemeene serieën', zoals de Resolutiën der Staten Generaal, volgden uit de 'grootte complexen historisch materiaal' die aanwezig waren, het aanbod dus – al moest uitgave hiervan natuurlijk wel voor de 'algemeene landsgeschiedenis' van nut zijn. De 'bizondere serieën' werden bepaald na de vaststelling welke 'samenstellende hoofdbestanddeelen' van grote invloed waren geweest op het verloop van de Nederlandse geschiedenis en dus meer aandacht behoeften.³² Zo identificeerde de commissie 'den vermoedelijk grootsten achterstand onzer gansche historiografie' – de geschiedenis van koloniën en handel, die hier tezamen werden genomen – en besteedde dientengevolge 28 (van de 99) pagina's aan voorgestelde uitgaven over VOC en WIC.³³

Bij een plan met de omvang en het ambitieniveau van het *Overzicht*, en ook bij het vooruitzicht van de veranderende vragen vanuit de geschiedbeoefening, paste een overheidsdienst die dan wel geen monopolie op de bronnenpublicatie bezat, maar wel een leidende en dominante rol op dat gebied zou innemen. Hoewel de RGP voor publicaties ook particuliere opdrachthouders engageerde, die voor een soort stukloon werkten, was zij in de eerste plaats een ambtelijke dienst met een kleine staf, geleid door een historicus-ambtenaar, Colenbrander, met een vast contract.³⁴ Colenbrander maakte carrière: in 1905 was hij van adjunct-archivaris tot fulltime secretaris geworden, en vanaf 1910 functioneerde hij als secretaris-directeur, met Nicolaas Japikse als onderdirecteur.³⁵ Toen Colenbrander in 1918 naar Leiden vertrok om hoogleraar te worden

³¹ Ibidem, 217-219; Dorsman en Jonker, *Anderhalve eeuw geschiedenis*, 36-38.

³² *Overzicht*, 1.

³³ Ibidem, 23.

³⁴ Kooijmans en De Valk, 'Eene dienende onderneming', 231.

³⁵ Ibidem, 224, 225-227.

was de RGP een vaste waarde geworden, met 59 gepubliceerde delen, waarvan 21 delen van Colenbranders hand.

De vraag naar de maatschappelijke relevantie van de RGP kwam niet expliciet aan de orde. Dat de bronnenuitgave de Nederlandse geschiedbeoefening diende, was kennelijk voldoende. Waartoe die geschiedbeoefening dan diende, bleef grotendeels onuitgesproken, maar kwam bij enkele voorgestelde uitgaven wél naar voren. Zo maakte de commissie van bijvoorbeeld uitgavevoorstel nummer 16, een 'afzonderlijke uitgave' voor nog niet gepubliceerde correspondentie van Willem van Oranje, een erezaak: 'Zoo één plicht, dan heeft de Noord-Nederlandsche historiografie voor de 16de eeuw dezen, van Willem van Oranje waardig te gedenken.'³⁶ Met deze occasionele nadruk op vaderlandsliefde en de eer van het voorgeslacht, was ook de RGP een 'monumentale onderneming' – en bleek 1827 nog niet zo ver weg.³⁷

1974 – Planning zonder eind

De samenstellers van het *Rapport over de huidige stand en toekomstige planning van het wetenschappelijk onderzoek der Nederlandse geschiedenis* uit 1974 profileerden zich nadrukkelijk, op pagina 1 van hun rapport, als de opvolgers van 1827 en 1904.³⁸ Maar de planning die het *Rapport* voorstelde

³⁶ *Overzicht*, 21. Andere voorbeelden zijn de rechtvaardiging van de uitgave van de correspondentie van de latere stadhouders ('met een geslacht als de oude Oranje's in onze historie hebben wij nu eenmaal zekere verplichtingen', 24), of de met uitroptekens doorspekte rechtvaardiging van de VOC-uitgave (46).

³⁷ Daniela Saxer, 'Monumental undertakings. Source publications for the nation', in: Porciani en Tollebeek, *Setting the standards*, 47-69.

³⁸ *Rapport over de huidige stand en toekomstige planning van het wetenschappelijk onderzoek der Nederlandse geschiedenis* (Amsterdam 1974) 1.

was zonder twijfel veel omvangrijker en gedetailleerder dan die van het *Overzicht* en de prijsvraag. Ten eerste beoogde het *Rapport* veel meer geschiedbeoefening te plannen: niet meer één geschiedschrijver of een overheidsdienst voor bronnenpublicatie, maar alle geschiedbeoefening aan de Nederlandse universiteiten en onderzoeksinstituten. Ten tweede was die universitaire geschiedbeoefening in omvang en soortelijk gewicht enorm toegenomen. En ten derde beoogde het *Rapport* ook alle aspecten van de geschiedbeoefening te plannen. In de termen van 1904: zowel de historiografische productie als de uitgave van bronnen.

Waar kwam deze grote planningsdrift vandaan? Het *Rapport* betekende een vlucht vooruit. De perspectieven voor het historisch onderzoek, zo luidde het, waren 'zeer ongunstig'. Er was te veel onderwijs, er waren de 'tallose commissies' en 'menigvuldige vergaderingen' en er was het steeds tijdrovender 'moderne onderzoek', dat enkel nog maar in "vakanties" kon worden verricht.³⁹ De samenstellers benoemden hiermee de symptomen van de groei van het naoorlogse Nederlandse wetenschapsbedrijf die ook hadden geleid tot een toename in menskracht en investeringen in de geschiedbeoefening. Het geld waarmee die toename van ook het historisch onderzoek was betaald, bestond uit 'openbare middelen'.⁴⁰ En – hierop anticepeerde het *Rapport* – de overheid wilde niet langer enkel als geldstroom fungeren, maar ook 'de kanalisatie van deze stroom ter hand' nemen.⁴¹

Vanaf de jaren 1970 ontwikkelde de Nederlandse overheid voor het eerst een systematisch wetenschapsbeleid – kanalisatie dus. In het beleidsmatig denken verschoof de wetenschap van een cultuuroed, dat

³⁹ *Ibidem*, 15.

⁴⁰ *Ibidem*, 2.

⁴¹ *Ibidem*, 1.

internationaal gezien bij voorkeur bij UNESCO moest worden ondergebracht, naar een economisch middel, waarvoor de adviezen van de OESO leidend moesten zijn.⁴² Zeker toen uit een van de OESO-rapporten bleek dat de Nederlandse wetenschap slecht rendeerde, prangde de vraag hoe de beschikbare openbare middelen eigenlijk werden besteed. De in Nederland lang gekoesterde autonomie van de onderzoeker moest aan banden worden gelegd door een veel meer controlerende en coördinerende overheid.⁴³ Het veranderde politieke denken over wetenschap kreeg zijn beslag in de Nota Wetenschapsbeleid die bevoegd minister Boy Trip eind 1974 naar de Tweede Kamer stuurde. Deze nota richtte het wetenschapsbeleid naar de politieke uitgangspunten van het kabinet-Den Uyl. Dat bleek zowel uit het maatschappelijk belang dat aan de wetenschap werd toegekend (zij moest voldoen aan de ‘noden en behoeften van de maatschappij’) als uit de manier waarop het proces van coördinatie en sturing plaatsvond: de nota was immers tot stand gekomen na uitvoerige consultatie van ‘de basis’, en verdere ‘democratisering’ zou een van de pijlers van toekomstig wetenschapsbeleid moeten blijven.⁴⁴

Op het eerste gezicht leek het enkele maanden vóór de Nota Wetenschapsbeleid verschenen *Rapport* geen toonbeeld van gedemocratiseerde geschiedwetenschap. Het auteurschap was in handen van de Historisch-Wetenschappelijke Commissie, die was opgericht naar een besluit van de afdeling Letterkunde van de KNAW. In haar samenstelling volgde de commissie de logica van de RGP: alle universiteiten en een aantal andere belangrijke instellingen (zoals het Nationaal Historisch Genootschap en

de Archiefraad) waren vertegenwoordigd, met vooraanstaande hoogleraren als Ernst Kossmann (Groningen), Ivo Schöffer (Leiden) en Hans Bornewasser (Nijmegen).⁴⁵ Maar in haar werkwijze toonde de commissie zich wel degelijk een goed verstaander van de roep om basisdemocratie. Twintig per subdiscipline geordende ‘subcommissies’, die zo veel mogelijk historici herbergden, gingen aan de slag. Het uitdrukkelijke doel was ‘dat de planning aan de basis geschiedt en niet van bovenaf wordt opgelegd’.⁴⁶

Ook legde het *Rapport* uit – de ‘noden en behoeften van de maatschappij’ indachtig – wat ‘het grote maatschappelijke belang’ van de geschiedbeoefening eigenlijk was.⁴⁷ Die relevantie was vierledig: het voeren van overheidsbeleid, het bevorderen van de algemene historische kennis, het nut voor andere wetenschappen en het belang voor de opleiding van studenten geschiedenis. Daarmee definieerde het *Rapport* een ander maatschappelijk belang dan in 1827 en 1904 (de vaderlandsliefde was nu opvallend afwezig) en vooral definieerde het *meer* belang. Dat betekende natuurlijk niet dat de Nederlandse naoorlogse geschiedbeoefening veel nuttiger was geworden, maar wel dat het nut niet zo vanzelfsprekend meer was als voorheen.

Nu de wetenschap te groot, te duur en te belangrijk was geworden om aan de wetenschappers over te laten, waren er meer voormalige vanzelfsprekendheden die uitleg behoeften. Zo lichtte het *Rapport* de keuze voor de ‘Nederlandse geschiedenis’ als object van studie en planning – een *ça va sans dire* in 1827 en 1904 – enigszins verontschuldigd toe. Uiteraard was er binnen de Nederlandse geschiedbeoefening ook wel aandacht voor

42 Van Berkel, *De stem van de wetenschap* II, 338-341.

43 Ibidem, 375.

44 Tweede Kamer, *Nota Wetenschapsbeleid* (1974) 4. Voor democratisering: 51-56.

45 Het ontstaan en de samenstelling van de commissie op: *Rapport over de huidige stand*, 2-5.

46 *Rapport over de huidige stand*, 8.

47 Ibidem, 48.

'buitenlandse geschiedenis', en die was ook niet minder belangrijk, maar toch viel zij om niet nader uitgelegde 'praktische overwegingen' buiten het *Rapport*.⁴⁸ Dat was, in combinatie met het ontbreken van enige verwijzing naar vaderlandsliefde, een weinig geëxalteerde keuze voor methodologisch nationalisme, die paste in wat in bredere zin over de omgang van Nederlandse historici met de eigen natie in de eerste naoorlogse decennia is geschreven, namelijk dat zij 'nonchalant, weinig activistisch' was, maar methodologisch nationalisme bleef het niettemin.⁴⁹

Ademde het *Rapport* met zijn pogingen tot het peilen van de stand van de geschiedbeoefening én het plannen voor twintig tot vijfentwintig jaar nu 'de geest van rationale maakbaarheid', zoals weleens is beweerd?⁵⁰ Ja, de ambities waren groot, maar de commissie had ook duidelijk oog voor de grenzen van de planning. Zij begreep zeer goed dat een tot in de puntjes geplande geschiedbeoefening niet alleen het verleden in afgebakende onderzoeksprojecten zou disciplineren, waarbij zij een duidelijke voorkeur aan de dag legde voor sociaalhistorische thema's, maar ook de historici zelf.⁵¹ In het vele groeps- en samenwerken dat een geplande geschiedbeoefening in het vooruitzicht stelde, zou niet iedereen kunnen gedijen. Het was ook daarom dat het

48 Ibidem, 11. Zie ook 51-52 voor een korte herhaling van deze argumentatie.

49 Leen Dorsman e.a., *Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland* (Amsterdam 2000) 92-93.

50 Dorsman e.a., *Het zoet en het zuur*, 100.

51 Denk bijvoorbeeld aan de voorgestelde studies over de 'sociale structuur van het platteland' in de middeleeuwen, of de 'sociaal-economische aspecten van het kerkelijk leven': *Rapport over de huidige stand*, 52. Zie bijvoorbeeld ook 'sociale groepen' en 'sociale mobiliteit' in het Romeinse Rijk (23), ideeëngeschiedenis 'in samenhang met de maatschappelijke processen en structuren' (30), of, in de zee-geschiedenis, de 'sociale en economische aspecten van het maritiem bedrijf' (34).

Rapport ruimte eiste voor de "Einzelgänger" onder de Nederlandse historici.⁵²

Belangrijker dan individuele wetenschappers die buiten de boot dreigden te vallen, was de erkenning in het *Rapport* dat er grenzen bestonden aan de rationele verlangens tot ordening van ieder maatschappelijk domein. De wetenschap zou in de toekomst, net als in het verleden, onverwachte ontwikkelingen doormaken die 'moeilijk in de planning verdisconteerd kunnen worden'.⁵³ Daarmee erkende de commissie dat ook de geschiedwetenschap werkte aan wat de Amerikaanse ingenieur en wetenschapsorganisator Vannevar Bush in 1945 een 'endless frontier' noemde.⁵⁴ Een steeds weer wijkende grens, of, in de termen die een vast onderdeel van de zelfdefinitie van Nederlandse historici waren geworden: een 'discussie zonder eind'.

Bij een discussie zonder eind paste ook een planning zonder eind. De toekomst van de geschiedbeoefening die in het *Rapport* werd geschetst bestond niet meer uit één project zoals dat in 1827 het geval was geweest, en ook in 1904 nog wel enig opgeld had gedaan. In plaats daarvan stelde het rapport een veelheid aan verschillende projecten voor – het woord 'project' was de aanduiding voor al die te schrijven geschiedenissen en op te stellen archieftoegangen, bibliografieën enzovoort.⁵⁵ De commissie die het *Rapport* had geschreven zag het niet als haar taak om het doel van de geschiedbeoefening te bewaken – dat was er niet meer – maar wel om richting aan te geven. Zij achtte zichzelf dan ook in staat tot prioriteitsstelling, bijvoorbeeld door het

52 *Rapport over de huidige stand*, 14.

53 Ibidem, 13.

54 Vannevar Bush, *Science. The endless frontier* (Washington 1945).

55 Alleen al op pagina 55-56, waar het *Rapport* een mogelijk vervolg voor de Historisch-Wetenschappelijke Commissie schetst, valt het woord 'project' tien keer.

aanwijzen van dertien thema's voor toekomstige bestudering. Welke concrete projecten financiering zouden verkrijgen moest afhangen van 'de wetenschappelijke kwaliteiten en de praktische uitvoerbaarheid'.⁵⁶ Op de vraag wie over die kwaliteit en uitvoerbaarheid zou mogen oordelen, en dus de middelen voor het historisch onderzoek zou mogen verdelen, gaf het *Rapport* twee mogelijkheden, die beide de nadruk legden op intercollegiaal overleg. Of een zeer brede commissie met veel verschillende vertegenwoordigers vanuit allerlei historische instellingen, of een kleine commissie, bestaande uit vijf tot zeven regelmatig roulerende 'vertrouwensmannen'.⁵⁷

2008 – Competitie zonder inhoud

Uit het rapport *Duurzame geesteswetenschappen* bleek dat in 2008 de geesteswetenschapper niet meer vanzelfsprekend als man werd gedacht. Van de zes leden die de Commissie Nationaal Plan Toekomst Geesteswetenschappen uitmaakten waren er twee vrouw, en onder de drie vooraanstaande geesteswetenschappers die in het rapport bij wijze van 'intermezzo' aan het woord kwamen, waren Ineke Sluiter en José van Dijck. Deze verruiming in termen van gender was niet de enige verandering die in het *Rapport* van 1974 niet was voorzien – of in ieder geval niet was benoemd of aangemoedigd. De beoogde gedetailleerde planning vanaf de basis was nooit verder uitgewerkt dan het *Rapport*. Om maar één voorbeeld te noemen: het zou nog bijna vier decennia duren voor een van de desiderata van de subcommissie geschiedenis van de geschiedschrijving en geschiedwetenschap – een proefschrift over geschiedschrijving in de '19de eeuw

(geschiedschrijvers die in de schaduw van Robert Fruin en R.C. Bakhuizen van den Brink bleven)' – in vervulling zou gaan.⁵⁸

1974 betekende daarmee het einde van een stamboom, van een klein genre van plannings van de geschiedbeoefening. Maar uiteraard was daarmee het verlangen om de toekomst van de geschiedwetenschap vorm te geven niet verdwenen. Integendeel, het door de Nederlandse overheid gevoerde wetenschapsbeleid nam toe en greep steeds dieper in de onderzoekspraktijk in. In de jaren 1980 zorgden de bezuinigingsrondes Taakverdeling en Concentratie en Selectieve Krimp en Groei voor een grondige herteekening van het disciplinaire landschap aan de Nederlandse universiteiten. De instelling in datzelfde decennium van de Voorwaardelijke Financiering betekende dat universitaire wetenschappers voortaan hun onderzoek vooraf zouden moeten plannen en achteraf zouden moeten verantwoorden – een duidelijke breuk met de autonomie van de onderzoeker. Het maatschappelijk belang nam in dit wetenschapsbeleid steeds meer de vorm van economische return en het belangrijkste vehikel van dat beleid, de universiteit, werd in haar ideale vorm gedacht als een 'ondernemende universiteit'.⁵⁹

Om de gewenste uitkomsten van dit intensiverende wetenschapsbeleid te bereiken, kregen competitie en concurrentie

58 *Rapport over de huidige stand*, 200-201. Ik doel hier op de eerder aangehaalde studie: Huistra, *Bouwmeesters, zedenmeesters*.

59 Voor het precieze verloop en de uitwerking van deze ontwikkelingen bij twee universiteiten, zie: Pieter Slaman, *De glazen toren. De Leidse universiteit 1970-2020* (Amsterdam 2021) met name 23-39 (over competitie en economisch nuttige wetenschap) en 69-73 (over de bezuinigingen van de jaren 1980); Klaas van Berkel, *Universiteit van het Noorden. Vier eeuwen academisch leven in Groningen*, dl. III: *De zakelijke universiteit* (Hilversum 2022) 613-666, specifiek voor de ondernemende universiteit: 628-633.

56 *Rapport over de huidige stand*, 56.

57 *Ibidem*, 57.

om de beschikbare middelen een steeds belangrijker rol. Het wetenschapsbeleid weerspiegelde bredere veranderingen in de bestuurlijke logica, waarbij vertrouwen op marktmechanismen en competitie steeds vaker de plaats innamen van directe sturing door de overheid. Deze ontwikkeling vertaalde zich in de toename van de 'tweede geldstroom': het onderzoeksgeld dat niet direct van de overheid naar de universiteiten en andere onderzoeksinstituten gaat, maar in competitie wordt verdeeld door NWO (tot 1989 ZWO). Dat budget nam steil toe, van ongeveer 75 miljoen gulden in 1990 naar ongeveer 1 miljard euro vandaag. Nog steeds is 1 miljard nog maar een klein deel van de totale Nederlandse wetenschapsfinanciering, en volgens sommige berekeningen is het relatieve aandeel van de tweede geldstroom tot 2005 niet toegenomen.⁶⁰ Toch weegt het in competitie verdeelde onderzoeksgeld zwaar door in de (geschied)wetenschap. Zeker na de extra overheveling van 100 miljoen euro van de eerste naar de tweede geldstroom in 2007 en de intrede van de European Research Council in datzelfde jaar, vertegenwoordigen middelen competitief verkregen onderzoeksgeld gefinancierde projecten de norm in het historisch onderzoek.⁶¹

Uit het rapport *Duurzame geesteswetenschappen* blijkt hoe voornoemde verschuivingen in het Nederlands wetenschapsbeleid zich vertaalden in een heel ander soort toekomstplannen dan hiervoor aan de orde is gekomen. De gevolgde procedure was anders, net als de personele bezetting, de aard van de gepresenteerde plannen, en ook de schaal waarop de commissie dacht. *Duurzame geesteswetenschappen* behandelde immers niet

enkel de geschiedbeoefening, maar een heel scala aan disciplines – een sector, domein of gebied zoals dat heette – die samen de geesteswetenschappen vormden. *Duurzame geesteswetenschappen* bevatte dan ook geen referenties aan het *Rapport* uit 1974, of aan eerdere plannen, maar wel aan een nieuwe traditie waarin zij zelf stond: sinds de jaren 1990 waren er al meerdere discipline overstijgende rapporten verschenen over de letteren en de geesteswetenschappen in hun geheel, zoals het *Sectorplan levendige letteren* (2003) en *Men weegt kaneel bij 't lood* van de Commissie Toekomst van de Geesteswetenschappen (1994).⁶² De planning van het *Rapport* was al in 1974 een krachttoer geweest met alle daartoe benodigde subcommissies en deelrapporten, maar door de steeds verdere groei van de geschiedwetenschap (van 308 academische historici in 1980 naar 459 in 2005) leek een dergelijke planning welhaast onmogelijk.⁶³ De planning tot op detailniveau had in de tussenliggende decennia sowieso haar geloofwaardigheid verloren, en was ingeruild voor een veel minder inhoudelijke vorm van sturing. Juist door die verminderde bemoeienis met de wetenschappelijke inhoud kon zij op een grotere schaal functioneren.

Voor een plan als *Duurzame geesteswetenschappen* was basisdemocratie niet meer de geijkte procedure, de commissie koos nu voor een andere 'procesgang'.⁶⁴ Zij rekruteerde haar leden nog wel steeds uit een wetenschappelijke elite, maar zij waren

62 *Duurzame geesteswetenschappen*, 33. Naast de twee genoemde rapporten ging het ook nog om het KNAW-rapport *Vensters op de wereld. De studie van de zogenaamde 'Kleine Letteren' in Nederland. Rapport van de Adviescommissie Kleine Letteren* (2002) en *Baby Krishna. Rapport van de Adviescommissie Kleine Letteren* (1991).

63 De cijfers komen uit: Ilaria Porciani en Lutz Raphael eds., *Atlas of European historiography. The making of a profession 1800-2005* (Basingstoke 2010) 143.

64 *Duurzame geesteswetenschappen*, 51.

60 Versleijen, *Dertig jaar publieke onderzoeksfinanciering*, 73.

61 Van Berkel gaat zelfs zo ver te stellen dat 'NWO in feite definieert wat in Nederland een goede onderzoeker is': Van Berkel, *De stem van de wetenschap II*, 510.

van een ander kaliber dan de leden van de Historisch-Wetenschappelijke Commissie. Job Cohen was voorzitter van de commissie, een rechtsgeleerde en voormalig rector in Maastricht, maar toch vooral een sociaaldemocratisch bestuurder. Hij werd geflankeerd door de socioloog Paul Schnabel, de NWO-gebiedsbestuurder Annemarie Bos en de geesteswetenschappers Sijbolt Noorda (theoloog), Frits van Oostrom (letterkundige) en Godelieve Laureys (scandinavist, en ook al lid van de commissie uit 1994). Noorda, VSNU-voorzitter, en Van Oostrom, KNAW-president, waren naast gelauwerde geesteswetenschappers in dit gezelschap zeker ook prominente wetenschapsbestuurders.⁶⁵ Die wetenschapsbestuurders waren 'in gesprek' gegaan 'met het veld', via een website, en een hoorzitting met 'alle belangrijke actoren', namelijk decanen, leden van de universitaire colleges van bestuur, het NWO-gebiedsbestuur enzovoort – andere bestuurders dus.⁶⁶

Het maatschappelijk belang dat deze bestuurders aan de geesteswetenschappen toeschreven, echode de Nederlandse preoccupaties van de vroege eenentwintigste eeuw. Zo vonden de geesteswetenschappen een taak in het mogelijk maken van identiteitsvorming.⁶⁷ Belangrijker nog in een tijd van toenemende nadruk op 'valorisatie' was dat de geesteswetenschappen naast hun sociaal-culturele waarde ook een groot economisch nut vertegenwoordigden.⁶⁸ Zo was 'kennis van vreemde talen economisch van grote betekenis voor een land dat voor meer dan de helft van zijn bnp van de handel

met het buitenland afhankelijk is'.⁶⁹ Daarmee was *Duurzame geesteswetenschappen* zeer concreet over de waarde van de geesteswetenschappen, maar het was allemaal wel erg instrumenteel, zeker in vergelijking met eerdere rechtvaardigingen zoals die uit *Men weegt kaneel bij 't lood*. Daarin waren de geesteswetenschappen van 'evident en onmetelijk' belang genoemd omdat zij zorgden voor een 'diversiteit aan werkelijkheidsinterpretaties' en daarmee voor 'flexibiliteit en vitaliteit' van de samenleving.⁷⁰

Wat op enkele opmerkingen over digitalisering en internationalisering (van methodologisch nationalisme zoals in 1974 hier geen enkel spoor) na bijna geheel ontbrak, was de inhoud van de geesteswetenschappen.⁷¹ Of het moest komen van genoemde korte interviews met wetenschappers, die veelbetekenend als 'intermezzo's' waren bestempeld. Allicht bood het sectorale niveau ook niet de mogelijkheid voor veel inhoudelijke uitweidingen en waren afzonderlijke disciplines, zoals de geschiedbeoefening, daarvoor ook te veel gefragmenteerd. Maar het lag ook helemaal niet in de rede van de commissie om de problemen en uitdagingen van de geesteswetenschappen te definiëren in inhoudelijke termen. De bestuurders spraken immers de taal van het beleid: het rapport ging over feiten en cijfers, studentenaantallen, beschikbare fte's en budgetten verdeeld over verschillende geldstromen. Het rapport ging, kortom, vooral over de vraag of de *bedrijfsvoering* van de geesteswetenschappen wel duurzaam was.

De problemen die de commissie signaleerde waren dan ook bedrijfsvoeringsproblemen. Er was te weinig geld; de leeftijdsopbouw van het personeel klopte

65 De commissiesamenstelling, inclusief secretariële ondersteuning; *Duurzame geesteswetenschappen*, 66-68.

66 Ibidem, 51.

67 Ibidem, 18.

68 Voor het belang van 'valorisatie', zie: Slaman, *De glazen toren*, 39-40. *Duurzame geesteswetenschappen*, 11.

69 *Duurzame geesteswetenschappen*, 18.

70 *Men weegt kaneel bij 't lood*, 19.

71 *Duurzame geesteswetenschappen*, 14 (internationalisering) en 16 (digitalisering).

niet (te veel ouderen, te weinig jongeren); de studierendementen waren niet goed; het opleidingsaanbod was te versnipperd en niet op de juiste schaal; de geesteswetenschappen waren te weinig zichtbaar (probleem nummer 7: ‘onderbenutting maatschappelijke uitstraling’).⁷² De voorgestelde oplossingen waren drieërlei. Ten eerste meer geld in de vorm van een ‘budget structuurversterking geesteswetenschappen’. Hoezeer de commissie ook benadrukte dat faculteiten de verdeling van dit geld moesten bepalen, het nieuwe budget zou – geheel in lijn met het wetenschapsbeleid vanaf de jaren 1980 – in eerste instantie niet zomaar, maar ‘geconditioneerd’, voorwaardelijk dus, bij de faculteiten terechtkomen.⁷³ De voorwaarde was hier dat de faculteiten plannen ontwikkelden om de door de commissie gesignaleerde problemen op te lossen, en dat die plannen zouden worden goedgekeurd door een nieuw op te richten Regieorgaan Geesteswetenschappen.⁷⁴

De tweede oplossing was een uitbreiding van twee financieringsinstrumenten van NWO, de open competitie en de vernieuwingsimpuls, om het gebrek aan onderzoeksfinanciering uit de derde geldstroom te compenseren. Ten derde bepleitte de commissie betere indicatoren en meetinstrumenten en meer prijzen om de ‘kwaliteitsbeoordeling’ van de geesteswetenschappen inzichtelijker te maken.⁷⁵ Met deze laatste twee oplossingen maakte de commissie duidelijk dat zij competitie als richtsnoer nam. Dat bleek ook uit de manier waarop zij de kwaliteit van de Nederlandse geesteswetenschappers beoordeelde; die waren ‘voluit aan de maat’,

op het niveau van ‘de internationale top’, omdat zij succesvol waren in het verwerven van competitieve onderzoeksfinanciering.⁷⁶ Waar het aan ontbrak was een belangrijke randvoorwaarde voor die competitie, namelijk een adequate manier om de ranglijst op te maken. Het gebrek aan geschikte bibliometrische instrumenten en wetenschappelijke prijzen brak ‘de geesteswetenschappelijke toppers op’.⁷⁷

Competitie was het middel, maar tot welke uitkomsten die competitie zou moeten leiden, bleef onduidelijk. De suggestie van *Duurzame geesteswetenschappen* was dat de voorgestelde competitieve verdeling van middelen als vanzelf tot de juiste uitkomsten zou leiden. De winnaars van de competitie waren immers toppers, die aan de top stonden, en die daarvoor ook nog prijzen zouden krijgen. En die prijzen, zo verzekerde de commissie nog, dienden tot ‘objectivering voor de buitenwacht van ware excellentie’.⁷⁸ Excellentie was hier niet meer dan een ‘lege betekenaar’, een zichzelf bevestigend maar nietszeggend antwoord op de vraag welke wetenschap goed is – de wetenschap die als winnaar uit de competitie komt heet excellent, en zij wint die competitie omdat ze excellent is.⁷⁹ *Duurzame geesteswetenschappen* formuleerde geen inhoudelijke parameters of indicatoren. Daarmee was het geloof in de begrensde maakbaarheid van 1974 verdwenen en vervangen door een nog sterker geloof in een maakbare en heilzame competitie.

⁷² Ibidem, 28, 25.

⁷⁷ Ibidem, 35.

⁷⁸ Ibidem, 44.

⁷⁹ Deze redenering en de term ‘lege betekenaar’ ontleen ik aan Willem Schinkel. Zie: Marin Kuijt, ‘De verknippte toga. Een interview met Willen Schinkel’, in: *Verbeelding van de academische gemeenschap. Het verslag van de zoektocht naar de hedendaagse universiteit* (z.p. 2019) 15-18, aldaar: 15.

⁷² Ibidem, 33. De problemen zijn geschetst in deel twee van het rapport, getiteld: ‘Hoe staan de geesteswetenschappen ervoor in Nederland?’, 25-35.

⁷³ *Duurzame geesteswetenschappen*, 42. Cursivering in de originele tekst.

⁷⁴ Ibidem, 43.

⁷⁵ Ibidem, 44.

Competitie, zo bewees de prijsvraag van 1827, was niet nieuw als ordenend beginsel in de Nederlandse geschiedbeoefening, en was natuurlijk nooit helemaal verdwenen. Maar wat in *Duurzame geesteswetenschappen* ontbrak was iedere notie van een geesteswetenschappelijk project of een inhoudelijke richting. In 2008 was het idee van planning van de geschiedbeoefening op een overkoepelend niveau versmald tot een verdeling van middelen, en de inhoudelijke sturing *de facto* geprivatiseerd tot het niveau van die individuele historici die in *Duurzame geesteswetenschappen* als ‘toppers’ waren bestempeld: zij zagen immers hun projecten, de door hen geformuleerde toekomstplannen voor de geschiedbeoefening, gehonoreerd. Van een begeleidend toekomstbeeld voor de Nederlandse geschiedbeoefening was niet veel meer over dan een voortdurende competitie.

2022 – Epiloog

In het wetenschapsbeleid vanaf de jaren 1970 tekenden zich twee tendensen af. Aan de ene kant was er bij beleidsmakers een wil tot steeds sterker inhoudelijke sturing, aan de andere kant nam juist de open competitie en de vrijheid voor de onderzoeker toe.⁸⁰ De eerste tendens deed zich ook in de geschiedbeoefening gelden, bijvoorbeeld in de routes van de Nationale Wetenschapsagenda, of de zeer uitvoerige Europese Horizon-calls, maar zonder twijfel koos *Duurzame geesteswetenschappen* de tweede weg – de kant van de competitie. Bij de daarmee herwonnen autonomie voor de (winnaar-)onderzoeker, ging een welomlijnd idee van een geschiedwetenschappelijke

toekomst verloren. Was in 1827 een algemene Nederlandse geschiedenis in het vooruitzicht gesteld, in 1904 een bronnenuitgave in vele banden, en in 1974 een horizon van vijftieng jaar en vele projecten, *Duurzame geesteswetenschappen* markeerde in 2008 een verdwenen toekomst voor de geschiedbeoefening. De oplossingen van 2008 pasten bij de besteding van publieke middelen door een ‘holle staat’, waarin inhoudelijke sturing is uitbesteed aan een (quasi-)markt.⁸¹

Duidelijk is daarmee dat de geschetste toekomst van de geschiedbeoefening voor een belangrijk deel hun vorm ontleenden aan de heersende bestuurlijke stijl. De basisdemocratische gerichtheid op maatschappelijk nut van 1974, het eenhoofdige gezag van 1827, of de marktgerichte overheid van de vroege eenentwintigste eeuw: zij drukten steeds hun stempel. Hoe deze verschuivingen zich verhouden tot de geschiedwetenschappelijke praktijk is – het is al in de inleiding gezegd – een vraag die buiten dit artikel valt. Bij alle duidelijke discontinuïteiten tussen de verschillende pogingen tot planning valt toch ook op hoezeer bepaalde elementen behouden blijven of verdwijnen en later weer opduiken. De terugkeer van de competitie als ordenend beginsel is daar een voorbeeld van, of de langdurige vanzelfsprekendheid van het nationale kader voor de geschiedbeoefening.

Als de toekomst van de Nederlandse geschiedbeoefening in de afgelopen twee eeuwen is veranderd, en wellicht zelfs is verdwenen, dan roept dat natuurlijk de vraag op hoe het er nu, met de sectorplannen van 2022, voor staat. Bij lezing blijkt *Traditie in transitie* deels een continuering van *Duurzame geesteswetenschappen*: zelfde genre, zelfde schaal, zelfde jargon en deels dezelfde diagnose. Ook in 2022 blijken de

80 Versleijen, *Dertig jaar publieke onderzoeksfinanciering*, 77.

81 Bram Mellink en Merijn Oudenampsen, *Neoliberalisme. Een Nederlandse geschiedenis* (Amsterdam 2022) 231-243, met name 241.

kleine schaal en de vele opleidingen een probleem van de geesteswetenschappen, en ook nu wordt de kwaliteit van de wetenschap gemeten in verworven competitieve onderzoeksfinanciering. Het lonken naar de politieke actualiteit is door directe verwijzingen naar het regeerakkoord van 2022 zelfs sterker dan ooit.⁸² Daartegenover staat een hernieuwd zelfbewustzijn. Het belang van de geesteswetenschappen wordt niet meer vooral economisch geduid, maar als een 'essentiële bijdrage aan een democratische, open samenleving'.⁸³ Nog belangrijker is de voorzichtige terugkeer van een inhoudelijke agenda door het aanwijzen van de onderzoeksthema's, waarbij vooral het thema cultureel erfgoed en identiteit op de geschiedbeoefening van toepassing is. Met deze keuze sluit het sectorplan aan bij

'actuele maatschappelijke debatten', maar tegelijk horen we in het thematiseren van de relatie tussen de omgang met het verleden en de vorming van hedendaagse identiteiten een verre echo van de doelen van koning Willem I met zijn prijsvraag.⁸⁴

Over de auteur

Dr. **Pieter Huistra** is universitair docent Theorie van de geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Zijn onderzoek betreft vraagstukken van historische methodologie en historische epistemologie. Zo schreef hij samen met Pim Huijnen recent een white paper over de mogelijkheid en het nut van replicaties in de geschiedwetenschap.

E-mail: p.a.huistra@uu.nl

82 *Sectorplannen 2022/2023*, 52, 53. Voor de verwijzingen naar het regeerakkoord: 55, 56, 63.

83 *Ibidem*, 137.

84 *Ibidem*, 145.